

ПРАВОВА СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ІЗ НАБУТТЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ ПІДСТАВИ

Охарактеризовано основні складові частини поняття зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави та розкрито зміст останнього.

Здійснено аналіз Регламенту (ЄС) («Рим II») від 11 липня 2007 року стосовно безпідставного збагачення та його порівняння з національним законодавством щодо даного інституту.

Звертається увага на необхідність закріплення назви Глави 83 ЦК України, як «безпідставне збагачення» та внесення змін до ст. 1212 ЦК України.

Ключові слова: зобов'язання, набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, безпідставне збагачення, Регламент (ЄС), недоговірне зобов'язання.

Бережнюк Н. В. Правовая сущность понятия обязательств в связи с приобретением, сохранением имущества без достаточного правового основания

Охарактеризованы основные составные части понятия обязательств в связи с приобретением, сохранением имущества без достаточного правового основания и раскрыто содержание последнего.

Осуществлен анализ Регламента (ЕС) («Рим II») от 11 июля 2007 года в отношении неосновательного обогащения и его сравнение с национальным законодательством относительно данного института.

Обращается внимание на необходимость закрепления названия главы 83 ГК Украины, как «неосновательное обогащение» и внесения изменений в ст. 1212 ГК Украины.

Ключевые слова: обязательства, приобретение, сохранение имущества без достаточного правового основания, неосновательное обогащение, Регламент (ЕС), внедоговорное обязательство.

Berezhniak Natalia. Legal concept of obligations arising from acquisition, preservation of property without sufficient legal ground

The article examines the issues of the concept of obligations arising from acquisition and preservation of property without sufficient legal ground. The content of their acquisition are defined.

The Rome II Regulation (EC) No 864/2007 are analyzed and compared with national law in part of Unjust enrichment.

Notification is made that it is necessarily to establish name of Chapter 83 of Civil Code of Ukraine as «Unjust enrichment» and make a change in article 1212 of Civil Code of Ukraine.

Keywords: *obligations, acquisition, preservation of property without sufficient legal ground, Unjust enrichment, Regulation (EC), non-contractual obligation.*

Україна, підписавши Угоду про асоціацію, взяла на себе обов'язок гармонізації свого національного законодавства з правом Європейського Союзу, як однією з найважливіших умов поглиблення співпраці нашої держави з міжнародними організаціями Європи та їхніми країнами-членами.

З утворенням України, як самостійної держави і орієнтацією її на розвиток ринкових відносин підвищилась роль і значення цивільного права й цивільного законодавства.

Зобов'язальне право України визнається підгалуззю цивільного права насамперед тому, що регулює відносно однорідні договірні та недоговірні зобов'язальні відносини, містить норми загальної та спеціальної дії, які мають предметну та функціональну спрямованість¹.

Цивільним кодексом України закріплено чіткий поділ зобов'язань на: договірні та недоговірні. До останніх належать зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави, положення про які містяться в статтях 1212-1215, Глави 83, підрозділу 2 Розділу III Книги 50 ЦК України².

Окремі аспекти поняття зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави розкрито у працях: Агаркова М. М., Флейшиц Є. А., Берестової І. Є., Голубевої Н. Ю. Єфименко І. В., Гербутова В. С. та ін.

Згідно з ст. 1212 ЦК України, особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без

достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала³.

Аналізуючи правову сутність поняття зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави необхідно охарактеризувати основні його складові частини.

На думку М. М. Агаркова, зобов'язання є відношенням між двома сторонами, за яким одна сторона має право вимоги, а інша відповідно цьому праву обов'язок. Кожна сторона може бути представлена однією особою або кількома особами⁴.

Чинним ЦК України, а саме ч. 1 ст. 509 ЦК України, передбачено, що зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку⁵.

Набуття майна може полягати в придбанні права власності на речі або гроші, в поліпшенні, підвищенні якості, а значить і вартості речей, в придбанні права вимоги до потерпілого або до іншої особи в прийнятті послуг⁶.

Термін «майно» застосовується для визначення речей і майнових прав, тобто це поняття при цьому розуміється в широкому сенсі. При набутті майна відбувається одночасне збільшення його обсягу в однієї особи і зменшення його в іншій. Збільшення вартості власного майна, яке за всіма законними підставами має належати іншій особі⁷.

Збереження майна має місце, якщо одна особа виконала зобов'язання іншого, взяла на себе зобов'язання на користь іншого або замість іншого, відмовилася від права вимоги до іншого, виникли витрати, які при нормальному положенні справи мав би здійснити збагачений. Збереження майна являється збагаченням в тому випадку, якщо майно даної особи повинно було зменшитися, але не зменшилось⁸.

При збереженні майна особа зберігає свої кошти за рахунок невивплати їх іншій особі⁹.

Безпідставне набуття майна за рахунок іншої особи передбачає наявність 2-х взаємопов'язаних умов: по-перше, має відбуватися неналежне збільшення обсягу майна в однієї особи, в той час коли він не повинен збільшуватись; по-друге, одночасне й обумовлене цим зменшення обсягу майна в іншої особи, в той час коли він мав був залишитися незмінним. Вищенаведене дає нам змогу зробити висновок, що в набувача відбувається збільшення майна, а в потерпілого – його зменшення, тобто виникає збагачення однієї особи за рахунок іншої¹⁰.

З одного боку, можна сказати, що «безпідставність» – це категорія заперечна: вона вживається, щоб позначити відсутність правової підстави збагачення¹¹.

Набуття або збереження майна визнається безпідставним, якщо його правова підстава в подальшому відпала, що тягне за собою зникнення умов, які дозволяють нам вести мову про юридичну обґрунтованість цих дій¹².

ЦК УСРР 1922 року також містив окрему Главу 12 стосовно даного інституту із заголовком – «Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення».

Є. А. Флейшиц зазначала, що слово «збагачення» пов'язане з відносинами, заснованими на приватній власності. Будь-яке збагачення в суспільстві, засноване на приватній власності, є збагачення за рахунок іншого. У його основі завжди лежить присвоєння чужої неоплаченої праці¹³.

Збагачення повинно розумітися з позиції предметно-орієнтованого підходу. Збагаченням визнається конкретна цінність, безпідставно отримана однією особою (збагаченим) за рахунок іншого (потерпілого). Факт наявності або відсутності позитивних змін в сукупному майні одержувача блага у зв'язку з його отриманням не впливає на виконання такої умови виникнення кондикційного зобов'язання, як отримання збагачення¹⁴.

Збагачення означає, що майно однієї особи примножується внаслідок применшення майна іншої. При цьому збагачення може виявлятися або у збільшенні активів (коли особа, напри-

клад, безпідставно набуває якусь річ у власність), або у зменшенні пасивів (коли особа безпідставно звільняється від боргу). Іншими словами, збагаченням є збільшення майна або не зменшення майна у випадках, коли зменшення повинно було б мати місце¹⁵.

Поняття збагачення в контексті кондикційного зобов'язання має визначатися як збільшення активів або зменшення пасивів майнової сфери особи. При цьому під збільшенням активів слід розуміти: а) набуття будь-яких об'єктів цивільних прав, що мають майнову цінність (в тому отримання послуг, робіт, інформації тощо) та б) збільшення цінності наявних речей внаслідок їхнього поліпшення або звільнення їх від обтяжень. Зменшенням пасивів слід визнавати зменшення обсягу наявних в особи обов'язків.

Безпідставне збагачення може полягати як у «фактичному» збагаченні (коли набувач, не отримуючи права на річ, фактично володіє і користується нею), так і в «юридичному збагаченні» (коли набувач набуває суб'єктивне право на предмет збагачення)¹⁶.

За наведеного, можна дійти до висновку, що *зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави* полягає в неналежному збільшенні обсягу власного майна в однієї особи, яке має належати іншій особі та одночасне його зменшення в іншій.

Враховуючи наведене, поняття набуття, збереження майна без достатньої правової підстави розкриває у повному обсязі зміст даного інституту, конкретизує основні його складові.

Дослідивши правову сутність поняття зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави здається, що воно є більш зрозумілим для пересічного громадянина.

Разом з тим, на наш погляд, враховуючи необхідність орієнтації нашої держави на право європейських країн та бажання вступу до Європейського Союзу, доцільним є закріплення в Главі 83 ЦК України назву вказаного інституту, як «безпідставне збагачення». Дану думку підтримують й інші науковці, зокрема, звертає на це увагу І. Є. Берестова.

Зазначене поняття є стислим, пояснення конкретно його змісту безпосередньо підлягає розкриттю у нормах права закріплених в ЦК України, що відображає в повному обсязі юридичну природу інституту, зрозумілого фахівцю у галузі права, який безпосередньо застосовує їх у своїй діяльності.

ЦК України містить лише чотири статті (1212-1215), які регулюють інститут безпідставного збагачення¹⁷.

Разом з тим, на практиці виникають спірні питання, які не врегульовані вищевказаними нормами права.

Так, наприклад, Верховний Суд України у Постанові від 14 жовтня 2014 року в справі № 3-138гс14 за результатами перегляду судових рішень щодо неоднакового застосування положень глави 83 ЦК України, встановив, що сума, яку просить стягнути позивач, утворилася внаслідок його переплати, оскільки суми які підлягали перерахуванню за умовами договору, так само як кількість автомобілів, були визначені його умовами, а в подальшому встановлювалися умовами додаткових угод підписаних сторонами. За таких умов зазначену суму перераховано покупцем на рахунок продавця поза межами договірних платежів. Суд касаційної інстанції не звернув уваги на те, що відповідач як одна із сторін зобов'язання набув зазначені кошти за рахунок іншої сторони не в порядку виконання договірної зобов'язання, а поза підставами, передбаченими договором поставки, внаслідок їх перерахування на рахунок відповідача понад вартість автомобілів, які підлягали і були поставлені, а тому ці кошти не могли бути віднесені до сум комерційного кредиту за Договором поставки.

Верховний суд України у даній справі висловив правову позицію про те, що положення Глави 83 Цивільного кодексу України застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або збереження майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події¹⁸.

У іншій справі №923/1233/15 Верховний Суд України у Постанові від 07 червня 2017 року зазначив, що між сторонами у справі, яка переглядається, було укладено Договір поруки, забезпечене порукою зобов'язання не виконано, спірні кошти

сплачено поручителем на виконання Договору поруки, який недійсним не визнано, то такі кошти набуто кредитором за наявності правової підстави, а тому їх не може бути витребувано відповідно до положень ст. 1212 ЦК як безпідставне збагачення. Отже, правовідносини сторін у цьому спорі регулюються нормами зобов'язального права, а договірний характер правовідносин виключає можливість застосування до них положень ч. 1 ст. 1212 ЦК, у тому числі й щодо вимоги повернути поручителю кошти, сплачені ним на виконання зобов'язання, забезпеченого порукою. Ураховуючи викладене, висновок судів апеляційної та касаційної інстанції у справі, що розглядається, про застосування до спірних правовідносин положень ч. 1 ст. 1212 ЦК є помилковим¹⁹.

Враховуючи наведене, на законодавчому рівні в Україні, на даний час, не закріплена можливість врегулювання недоговірних зобов'язань із безпідставного збагачення нормами права, які зачіпають існуючі відносини між сторонами (зобов'язання з договору, внаслідок заподіяння шкоди), тісно пов'язані із цим безпідставним збагаченням.

У ст. 1212 ЦК України не зафіксовано «абсолютності» безпідставності набуття, збереження майна, тому виникають колізії щодо можливості застосування даної норми права до правовідносин, які виникли внаслідок безпідставного збагачення та пов'язані із певними відносинами (договірними) між сторонами спору.

11 липня 2007 року прийнятий Регламент (ЄС) № 864/2007 Європейського Парламенту і Ради «Щодо права, яке підлягає застосуванню до позадоговірних зобов'язань («Рим II»)), який набрав чинності 11 січня 2009 року²⁰.

Положення щодо сфери застосування Регламенту «Рим II» закріплено у Главі I (ст. ст. 1-3).

Так, параграфом 1 статті 1 Регламенту (ЄС) передбачено, що цей Регламент застосовується в ситуаціях, що містять конфлікт законів, до недоговірних зобов'язань в цивільній та торговельній сфері. Він не застосовується, зокрема, до податкової, митної та адміністративної сфер, а також до відповідальності дер-

жави за дії і бездіяльність, вчинені при здійсненні публічної влади («*acta iure imperii*»).

Встановлені виключення зі сфери застосування цього Регламенту (параграф 2 статті 1). Цей Регламент не застосовується відносно доказування і процедури, без шкоди статтям 21 і 22 (параграф 3 статті 1).

Відповідно до ст. 21 даного Регламенту формальна дійсність (односторонній юридичний акт, що відноситься до недоговірних зобов'язань, є дійсним за формою, якщо він відповідає умовам щодо форми, які передбачені правом, що регулює відповідне недоговірне зобов'язання, або правом країни, де був здійснений цей акт).

Статтю 22 Регламенту закріпленій тягар доказування. Право, що регулює недоговірні зобов'язання згідно цього Регламенту, застосовується в тій мірі, в якій воно встановлює юридичні презумпції або розподіляє тягар доведення в сфері недоговірних зобов'язань. Юридичні акти можуть доводитися будь-яким засобом доказування, що є допустимим згідно з правом суду або згідно будь-якому зазначеному в статті 21 праву, на підставі якого відповідний акт є дійсним за формою, — за умови, що в суді, який розглядає справу, доказування може бути вироблено цим засобом.

В цілях цього Регламенту під «державою-членом» розуміються всі держави-члени, за винятком Данії (параграф 4 статті 1).

Стаття 2 зазначеного Регламенту присвячена недоговірним зобов'язанням. Для цілей цього Регламенту шкода означає будь-які збитки, що є результатом заподіяння шкоди, безпідставного збагачення, дій в чужому інтересі без доручення або «*culpa in Contrahendo*» (лат.) — (вина при укладенні договору. Мається на увазі недобросовісна поведінка однієї із сторін по відношенню до контрагента за узгодженням умов підготовлюваного договору).

Цей Регламент також застосовується до недоговірних зобов'язань, які можуть виникнути.

У цьому Регламенті: а) будь-яка згадка юридичного факту, що тягне настання шкоди, також відноситься до юридичних

фактів, що тягне настання шкоди, яка може статися; і в) будь-яка згадка шкоди також відноситься до шкоди, яка може настати.

Право, вказане цим Регламентом, застосовується навіть в тому випадку, якщо воно не є правом однієї з держав-членів (стаття 3 Регламенту)²¹.

Отже, Главою I Регламенту «Рим II» закріплено, що останній застосовується в ситуаціях, що містять конфлікт законів держав-членів ЄС (крім Данії) до недоговірних зобов'язань в цивільній та торговельній сфері, а також до таких, які можуть виникнути. Встановлені виключення зі сфери застосування цього Регламенту. Міститься визначення поняття «шкоди», до якого, зокрема, відноситься безпідставне збагачення. Право Регламенту застосовується навіть в тому випадку, якщо воно не є правом одного з держав-членів ЄС.

Змістовно приписи цієї глави є істотними новелами порівняно із положеннями національного законодавства країн-членів ЄС і мають на меті гармонізацію законодавства у рамках ЄС. Регламент «Рим II» має перевагу над положеннями національного законодавства країн-членів ЄС²².

Стаття 10, Глави III даного Регламенту має назву «безпідставне збагачення», яка є загальноприйнятою в країнах-членах Європейського Союзу.

Параграфом 1 зазначеної норми права передбачено, якщо недоговірне зобов'язання, що виникає внаслідок безпідставного збагачення (включаючи отримання неналежного платежу), зачіпає існуючі відносини між сторонами, такі як зобов'язання з договору або внаслідок заподіяння шкоди, тісно пов'язане з цим безпідставним збагаченням, то правом, що підлягає застосуванню, є право, яке регулює дані відносини.

У разі, якщо право, що підлягає застосуванню, не може бути визначено на підставі параграфа 1, і сторони мають своє звичайне місце проживання в одній і тій же країні в момент, коли відбувається юридичний факт, що тягне безпідставне збагачення, то правом, що підлягає застосуванню, є право цієї країни (Параграф 2).

У разі, якщо право, що підлягає застосуванню, не може бути визначено на підставі параграфів 1 або 2, то правом, що підлягає застосуванню, є право країни, де відбулося безпідставне збагачення (Параграф 3).

У разі, якщо з усіх обставин справи впливає, що недоговірне зобов'язання, що виникає внаслідок безпідставного збагачення, має явно більш тісні зв'язки з іншою країною ніж та, яка вказана в параграфах 1, 2 або 3, то застосовується право цієї іншої країни (Параграф 4)²³.

Таким чином, Регламент (ЄС) здійснює регулювання колізій недоговірних зобов'язань, які виникають в національному законодавстві країн-членів ЄС.

Порівняно з національним законодавством України у Регламенті (ЄС) закріплені норми права, які регулюють широкі коло питань спрямованих на більш чітке визначення права, яке необхідно застосовувати до зобов'язань із безпідставного збагачення.

Зазначене сприяє правильному та ефективному вирішенню спорів між сторонами, які виникають внаслідок безпідставного збагачення та забезпечує гармонізації законодавства держав ЄС.

Враховуючи вищевикладене та Регламент (ЄС), який є обов'язковим для застосування країнами-членами ЄС, слід дійти до висновку про доцільність закріплення в Главі 83 ЦК України назву даного інституту, як «безпідставне збагачення».

Необхідності внесення змін до ст. 1212 ЦК України, в якій зафіксувати можливість врегулювання недоговірних зобов'язань із безпідставного збагачення нормами права, які зачіпають існуючі відносини між сторонами (зобов'язання з договору, внаслідок заподіяння шкоди), тісно пов'язані із цим безпідставним збагаченням.

1. Голубева Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2013. 40 с. 2. Цивільний кодекс України від 12.08.2015 № 435-IV / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> 3. Там само. 4. Агарков М. М.

Обязательство по советскому гражданскому праву // ВІСНИК. 1940. Вип. 3. 191 с. **5.** *Цивільний кодекс України* від 12.08.2015 № 435-IV / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> **6.** *Флейшиц Е. А.* Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. Москва, 1951. 239 с. **7.** *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України.* У 2 т. / О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, Ю. О. Заїка та ін.; за заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1088 с. **8.** *Флейшиц Е. А.* Цит. работа. **9.** *Єфименко І. В.* Види кондикційних зобов'язань // Проблеми законності: академ. зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. Вип. 113. С. 205-212. **10.** *Толстой Ю. К.* Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР / под ред. О. С. Иоффе. Ленинград: ЛГУ, 1955. 219 с. **11.** *Карнаух Б. П.* Безпідставне збагачення у праві давнього Риму // Проблеми законності : зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2017. Вип. 138. С. 17-28. **12.** *Ем В. С.* Обязательства вследствие неосновательного обогащения // Законодательство. 1999. № 7. С. 7-23. **13.** *Флейшиц Е. А.* Цит. работа. **14.** *Гербутов В. С.* Понятие и формы обогащения в кондикционных обязательствах: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2014. 30 с. **15.** *Карнаух Б. П.* Цит. праця. **16.** *Ваитарева Є. А.* Поняття збагачення в контексті кондикційного зобов'язання // Проблеми законності: зб. наук. праць / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків : Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого, 2018. Вип. 141. С. 104-115. **17.** *Цивільний кодекс України* від 12.08.2015 № 435-IV / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> **18.** *Постанова Верховного суду України* від 14.10.2014 по справі № 3-138rc14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41163726> **19.** *Постанова Верховного суду України* від 07.06.2017 по справі № 923/1233/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67288523> **20.** *Регламент (ЄС) N 864/2007* Європейського Парламенту і Ради «Щодо права, яке підлягає застосуванню до позадоговірних зобов'язань («Рим II»)» від 11.07.2007. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_907 **21.** Там само. **22.** *Трощенко І. О.* Загальний механізм та сфера застосування Регламенту «Рим II» як новітній етап розуміння природи недоговірних зобов'язань // Часопис Київського університету права. 2015. № 1. С. 305-308.

***Berezhniak Natalia.* Legal concept of obligations arising from acquisition, preservation of property without sufficient legal ground**

The article is dedicated to main concept features of obligations arising from acquisition and preservation of property without sufficient legal ground, other.

Scientist opinion about it (obligations, acquisition of property, preservation of property, unjust acquisition of property, enrichment).

The conclusion is made that obligations arising from acquisition, preservation of property without sufficient legal ground consist in inappropriate size increase of one persona ownership, that should belong to another persona, whose ownership is decreased.

Civil Code of Ukraine contains only four article (1212-1215), which regulate Unjust enrichment concept.

At the same time, in practice there are dispute issues that are not regulated by the mentioned norms of law.

Analysis of The Rome II Regulation (EC) No 864/2007 of the European Parliament and of the council of 11 July «On the law applicable to non-contractual obligations (Rome II)», which is ratified 11 January 2009, is made in part of Unjust enrichment concept. National law is compared with The Rome II Regulation (EC) No 864/2007.

It has been established that Article 10, Chapter III of this Regulation is entitled «Unjust enrichment».

Regulation (EC) regulate conflicts of non-contractual obligations, in particular with regard to Unjust enrichment that arises in the national law system of the European Union members.

Compared to the national law system of Ukraine, the Regulation (EU) establishes rules of law that regulate a wide range of issues aimed at a clearer definition of the right to apply to obligations of unjust enrichment, which promotes the correct and effective disputes resolution between the parties.

Notification is made that it is necessarily to change name of Chapter 83 of Civil Code of Ukraine to «Unjust enrichment», which is commonly for the member states of the European Union.

It is pointed out the need for establishing in article 1212 Civil Code of Ukraine «absolute» unjust acquisition, preservation of property, because there are conflicts about the possibility of applying this rule of law to legal relationships that arose as a result of unjust enrichment and associated with certain relations (contractual) between the parties to the dispute.

Keywords: obligations, acquisition, preservation of property without sufficient legal ground, Unjust enrichment, Regulation (EC), non-contractual obligation.